

A SZOVJET TÍPUSÚ RENDSZER VÉGE – TÖRTÉNETI DISKURZUSOK

RAINER M. JÁNOS

Az 1989 óta eltelt több mint húsz év alatt az európai szovjet típusú rendszerek összeomlásáról a szó szoros értelmében könyvtárnyi irodalom született. A fordulatról folyó diskurzusról e keretek között még igen-igen vázlatos, vállaltan impresszionisztikus képet felvázolni is kalandor vállalkozás. A legnagyobb – interdiszciplináris – téma az *örökség* problémája: a feltörekvőnek is nevezett posztszovjet térség jelenének történeti összefüggései. Kevesebb szó esik a lezárt történetről és magáról a változásról; hogy vajon, ami történt, hogyan definiálható, milyen jelzőkkel illelhető, *mi is történt valójában*, vajon forradalom volt-e vagy sem, sőt – egy híres, 1989-cel foglalkozó román film címét kölcsönözve: *volt-e vagy sem?*¹

Ehelyütt mindössze két probléma egy-egy vonatkozását szeretném említeni. Azokból a magyarázatokból indulok ki, amelyek az eredmények helyett a folyamatra koncentrálnak, a transzhistorikus perspektíva helyett pedig magát az *egyedi világtörténeti* fordulatot, a szovjet rendszer végét igyekeznek leírni és megérteni, *kinyomozni*. A kérdések a következők:

1. *Mi bukott meg voltaképpen? (Modern) alternatíva volt-e a szovjet típusú rendszer?*

2. *Kik is csinálták 1989-et? (Stephen Kotkin és Timothy Garton Ash vitája 2009-ben)*

1. Ami a szovjet típusú kommunizmus és a modernitás viszonyát illeti, röviden emlékeztetni kell arra, hogy Marx elmélete – amennyiben egyáltalán szólt erről – a kapitalizmus, tehát az európai modernizáció radikális kritikájából indult ki, és annak meghaladását hirdette. Ugyanakkor ez a megszüntető történelemfilozófiai logika (sőt szükségszerűség) azt tartotta, hogy a kapitalizmust követő új társadalmi forma mindazokat a (modern) struktúrákat megtartja, amelyeket a kapitalizmus hozott létre. Megtartja, mert azok a szocializmus anyagi-technikai és kulturális alapját is képezendik. Ezek közül a legfontosabbak éppen az ipari termelés és a modern személyiség, a 19. századi nyugati modernitás foglalatjai. A bolsevik forradalmárok az első világháborúból arra következtettek, hogy a nemzetközi tőkeuralom összedőlése következik. Meggyőződéses *zapatnyikokként* Oroszország (radikális) változásában egyszerre akarták utolérni és túlszárnyalni a Nyugatot, erjeszteni annak (világ)forradalmát, elébe vágva a

---

¹ Volt-e vagy sem? (*A fost sau n-a fost?*) Színes román vígjáték, r. Corneliu Porumboiu, 2006.

modernitás meghaladásának külön útján (*dognaty i peregnaty*). A lenini terv 1917-ben nem szólt szocializmusról, pláne nem kommunizmusról – politikai forradalomról annál inkább, annak érdekében, hogy a *társadalmi forradalom* feltételei megteremtődjenek. Addig kell (csak) a hatalmat megtartani, amíg a politikai hatalom megszilárdul, amíg a nyugati országok politikai forradalmi *sokkal előbbre* nem lendítik az egyetemes társadalmi forradalom ügyét. Addig viszont csak a *tőkeviszony* radikális korlátozására, ellenőrzésére, s nem a *megszüntetésre* kell berendezkedni. Utóbbira akkor senki (Lenin sem) gondolt. A nyugati forradalmak azonban nem következtek be.

A politikai hatalom megtartására egy mód kínálkozott: erős, diktatórikus állam és hadsereg. Az átmenet metaforája, a proletárok diktatúrája a hadsereg módjára megszervezett párt állami diktatúrájának (és bürokráciájának) valóságává változott. Oroszország valóságává, az orosz modernizáció régiből kinövő új útjává, amely diskurzusában fenntartotta az új, osztályalapú világtörténeti fordulat nyelvét és tudatát – de azért csak Oroszország maradt. Nyikolaj Usztrjalov víziója változott valósággá, a birodalmi „nacionálbolsevizmus”.² Sztálin *második forradalmának* már meghatározó elemévé vált az elmaradott Oroszország felemelése az ötéves, gigászi iparosítási tervvel.

A szovjet típusú kommunizmus értelmezési keretei közül máig az egyik legelterjedtebb a modernizációs paradigma. Azt, hogy a bolsevik forradalom modernizálni akarta Oroszországot, először talán Isaac Deutscher klasszikus Sztálin-életrajza állította nagy hangsúllyal 1949 körül.³ Egyszerre két modernizálás zajlik, az egyik a nyugatos, industrializáló modernizálás, a másik pedig egy ettől gyökeresen eltérő, a szocialista, amely az első kritikájára épül, és mintegy ki akarja azt „egészíteni”. Ugyanazokat a gazdasági és társadalomszervező eszközöket használja, de mégsem fogadja el ennek az eszközrendszernek a termékét, a modern, iparosodott és urbanizált polgári társadalmat. Egészen új eljárásokat vezet be annak érdekében, hogy vízióit megvalósítsa. A modernitás tette lehetővé (többek között) azt, hogy megnyerjék a háborút.

Az ötvenes években az amerikai szovjetológia modernnek tekintette a Szovjetuniót. Barrington Moore, Merle Fainsod, Alex Inkeles abból indultak ki, hogy a szovjet vezetés modernizáló célok elérésére törekszik: iparosítás, városiasítás, szekularizáció, általános művelődés, „literacy”. Más jelenségek ugyan ellentmondottak a bolsevikok céljainak, de ezek is jellegzetesen a modern társadalmakra jellemzőek: az osztályszerkezet kialakulása, az alacsony születésszám, a tekintélyelvű ipari fegyelem, a középosztály tekintélye. Mindez a Szovjetunió modernizálódásának bizonyítéka.⁴

---

² Krausz 2008.

³ Deutscher 1990.

⁴ Moore 1950., Fainsod 1953., Inkeles–Bauer 1959.

A totalitárius magyarázatok bírálata új impulzust adott a szovjet típusú rendszerek modernizációs paradigma szerinti szemléletének. A revizionisták többnyire negatív meghatározásaiból a legkézenfekvőbb pozitív kiutat a modernizációs magyarázatok jelentették. A hatvanas évek optimista hangulatában ebből következett a *konvergenciaelmélet* várakozása: az, hogy a szovjet út végeredményben nem más, mint a modernitás nyugati mintáktól néhány vonatkozásban eltérő, de irányában azonos változata. A hetvenes években ezt a fajta normatív megközelítést egy másik váltotta fel, amely szerint a szovjet típusú rendszer a nyugati típusú modernizációt célozta, de a kísérlet sikertelen. A kudarc elsődleges oka nem a választott útban, hanem a kiinduló feltételekben rejlik. A félperiféria felzárkózási kísérlete az áldozatok ellenére sem hozott érdemleges elmozdulást a centrum irányába. Pontosabban: a különbségek csökkentek, de csak egy ideig. Sőt a nyolcvanas évek elejére világossá vált, hogy inkább tovább nőnek. A modernizációs út téves/zsákutcás – a projekt kudarca a választott út jellegébe genetikailag kódolt születési hibából adódott. Amikor pedig bekövetkezett a rendszer összeomlása, annak is egyik fontos magyarázó elve lett a felzárkózás (gazdasági) kudarca. Francis Fukuyama egy kilencvenes évek eleji tanulmányában ugyanúgy a kommunizmus ideologikus projektje helyébe lépő modernizációs törekvésekről írt, mint a hatvanas évek végén a Szovjetunió poszttotalitárius fordulatát elemző Richard Löwenthal. Szerinte a szovjet társadalom is úgy fejlődött, mint *minden másik* – vagyis a nyugatiak –, az *ipari fejlődés* viszont nem lehetséges a szabadság bizonyos formái nélkül. Ez a rendszer bukásának mélyen fekvő oka.⁵ Az ebből a vonulatból (meg a megtartott totalitarizmuselméletből) következő tranzitológia abban látja az 1989–91-es változások értelmét, hogy a posztszovjet térség visszakanyarodott a nyugati modernitás nagy intézményi és nyelvi kereteihez. Mindezt legfeljebb azzal egészítik ki, hogy mind a változás, mind a visszatalálás a nyugati centrum félperifériáján zajlott le, s ez a meghatározottság máig mintegy a természeti törvények erejével hat.⁶

A nyolcvanas években azonban egy sor szociológus olyan jelenségekre hívta fel a figyelmet, amelyek a hagyományos, premodern társadalmakra jellemző vonások Szovjetunióbeli túl- és továbbélésére mutattak. Így például a tulajdonított (*ascribed*) státuscsoportok helyett gazdasági osztályoknak kellett volna létrejönni. Ezzel szemben a státustársadalmak számos jelensége fennmaradt: a privilégiók és információk hierarchikus elosztása a politikai státusnak megfelelően, a rangok, címek, kitüntetések és más státusszimbólumok jelentősége. A személyes kapcsolatok rendszerét nem váltották fel a bürokratikusak, sőt a személyes-informális kapcsolatok felértékelődtek: a *blat* (szívességek cseréje, kölcsön-

---

⁵ Fukuyama 1993.

⁶ Ennek nagy hatású képviselője Berend T. Iván, I. Berend 1999. Hasonló a véleménye Romsics Ignácnak: Romsics 2008. 150–161.

nössége), a patrónus–kliens viszonyok, a paternalista vezetők (*vozsogyok*) és alávetett kérelmezők kapcsolata. A modern és a hagyományos elemek koegzisztenciájának jelentős irodalma támadt.⁷ A szovjet út a modernitás alternatív formájának tűnt, amelyben érvényesülnek ugyan a modernizációs folyamatok, ugyanakkor élnek a hagyományos társadalmakra jellemző jelenségek is.⁸

Johann P. Arnason tíz évvel a szovjet típusú rendszerek bukása után a modernitás újfajta, *többszörös* értelmezésének kontextusában vetette fel a *kommunizmus* és a modernség viszonyát.⁹ Ha a *nyugatos* modernizációt a modernitással azonosítjuk, akkor a kommunista kísérlet legtöbbször a modernitás elleni, kudarcba fulladt lázadásként utasítják el. Ez jellemzi a győztes *cold warriorok* és az új posztkommunista elitek kommunizmusképét: valami, ami premodern, antimodern, álmodern stb. De miért kellene ezt elfogadni, kérdezte Arnason. A modernitás, bár különféle kontextusokból építhető fel (történeti, regionális, strukturális), végül is normatív fogalommá vált. Modern eszerint az, ami a reneszánsztól és/vagy a XVIII. századtól nagyszabású újítások és átalakítások nyomán Nyugat-Európában és tengerentúli területein rendszerbe szerveződött: industrializált kapitalista gazdaságba, demokratikus nemzetállamba, szekularizált-rationális gondolkodásba. Máiig hatnak azok a korai modernizációs elméletek, amelyek egyetlen kulcstényezőre egyszerűsítették a változásokat: a technikai tudás növekedésére, szétterjedésére, illetve ennek globális hatására, vagyis az iparosodásra, urbanizációra, a műveltség gyarapodására, az önszerveződésre és a kommunikációra.

A többféle modernitás elmélete alapján¹⁰ viszont a szovjet típusú rendszer inkább a modernitás egy különálló, bár végsőleg önlebontó változatának tűnik. Arnason ugyan fenntartja ezt a lehetőséget, de a szovjet rendszer történetét fejtegetése során jobbra a nyugati modernitás kritériumaival szembesíti. Úgy véli, a rendszer rendelkezett ugyan modernizáló dinamikával, de a modernizáció kulcsfolyamatai olyan módon intézményesedtek, hogy veszélyeztették vagy éppen leállították (*deflected*) a hosszú távú fejlődési logikát. Így az iparosítás a szovjet típusú rendszerek (államok) egyik elsőrendű célkitűzése volt, de a hanyatlás és a válság egyik legnyilvánvalóbb oka – utólag úgy tűnik – az elavult ipari modell volt. Hasonlóan a célok között szerepelt a modern állam kiépítése vagy a korábbi szervezeti és technológiai korszerűsítése. Ezt azonban a Szovjetunió és Kína a birodalmi struktúrák alá rendelte, ami Arnason szerint *deracionalizáló* faktor. A műveltség modernizálása alárendelődött egy ideológiának, amely magát tudománynak tekintette, de kritikusan szerint sokkal inkább volt szekuláris vallás. A kommunista modernizációs projekt tulajdonképpen Marx hagyományos kritiká-

---

⁷ Jowitt 1992.

⁸ Egy példa a nemzeti-nemzetiségi viszonyokra: Martin 2000.

⁹ Arnason 2000.

¹⁰ Wittrock 2000.

ján alapult, amely a nyugati modernitást a klasszikus európai hagyományon alapuló normatív emberképpel szembesítette. A bolsevikok ezt a marxi kritikát alkalmazták, „ültették át” orosz talajba. Alternatív modernitásból így lett birodalmi, államközpontú, orosz modernizációs út.

2. Stephen Kotkin, a Princeton University történészprofesszorát az 1995-ben Kaliforniában megjelent *The Magnetic Mountain* tette a szovjetológia egyik sztárjává.¹¹ A monumentális kötet a sztálini első ötéves terv emblémájaként a semmiből felépített város és gigászi nehézipari kombinát, Magnyitogorszk törtérideje, de inkább antropológiája. Kotkinnek Magnyitogorszk adott alkalmat arra, hogy a sztálinizmus hétköznapi és mindenféle (nemcsak hétköznapi) emberei ábrázolásával kibontsa tézisé: a sztálinizmus nem egyszerűen politikai rendszer (ilyen vagy olyan), nem a gazdaság vagy a társadalom szervezésének módja, hanem sajátos *civilizáció*. Mint ilyen, saját jelrendszert, nyelvet, fogalmakat teremtett, átformálta az emberi érintkezést, behatolt az egyes ember gondolataiba. Ennek a felfogásnak azóta nem egy követője akadt,¹² de a Kotkinéhoz hasonló *opus magnum* azóta sem született.

Kotkin megnyilvánulásait ettől kezdve megkülönböztetett figyelem övezte, s nem volt ez másként 2009-ben sem, amikor *Uncivil Society* címmel Jan T. Gross közreműködésével történeti esszét jelentetett meg.¹³ Az 1989-cel, a Szovjetunió és a szovjet típusú rendszerek végével kapcsolatos vitához kívánt hozzászólni. Tézisé három esettanulmány – Kelet-Németorszáé, Romániáé és Lengyelorszáé – segítségével akarta bizonyítani. Kotkin szerint a közvéleményben 1989-ről két nagy történet él. Az egyik a szabadság kivívásáról szól, és érintkezik azzal a tudományosabb magyarázattal, amely 1989-et az úgynevezett *civil társadalom*, valamint az őt képviselő politikai ellenzék által megvívott antitotalitárius forradalomnak látja. A másik, populáris elképzelés szerint is forradalomnak *kellott volna lennie*, de nem lett, mert ellopták (ezért mindegy is, ki *nem* csinálta...). Ellopta a régi uralkodó osztály, éppen az, amelynek hatalmát e mozgalomnak kellett volna megdöntenie. Kotkin egy harmadik történettel áll elő. Kiindulópontja, hogy a szovjet rendszerű országokban nem létezett semmiféle civil társadalom – mindez csak a nyugati elemzők és egyes kelet-európai intellektüelek vágyálma, amely a totalitárius rendszerből való kilépést valamiféle társadalmi önszerveződés útján vizionálja. A civil társadalom legjobb esetben *utópia*, mondja Kotkin, mert még a végső, 1989-es pillanatban is legfeljebb tömeg*mozgósítás*ról beszélhetünk, s nem a tömeg *megszerveződéséről*. A totalitárius despotizmussal szemben álló civil társadalom képe tetszetős volna, ám éppen a totalitárius despotizmus akadályozza meg az ehhez szükséges intézmények, jogosítványok, tulajdon stb. megszerzését és megvédését. (Feltételezhető, hogy

---

¹¹ Kotkin 1995.

¹² Például Hellbeck 2006.

¹³ Kotkin 2009.

Kotkin mindezzel némi meglepetést okozott korábbi híveinek, akik civilizációs elméletét előszeretettel állították szembe a „totalitárius Szovjetunió” konstrukciójával.)

Ami viszont nagyon is létezett a szovjet rendszerekben, az a *civiltelen társadalom* (az *uncivil society* terminust elég körülményes visszaadni). Ez magába foglalja a pártapparátust, az állami vezetőket, a fegyveres erők kasztját és az értelmiség privilegizált részét. Összesen a népesség öt-hét százalékát. Ami ezen túl létezik, az (a „második gazdaság” mintájára) valamiféle kezdetleges állapotban lévő „második” társadalom, a kettő együttesen alkotja a szovjet szocializmus „valóban létező társadalmát”. Valójában szervezett egységet azonban csak az *uncivil* társadalom alkotott.

A civiltelen társadalom rendelkezett a szovjet rendszerű országok valamennyi erőforrásával. Erősen kontraszelektált, képzetlen és korrupt, de a szovjet csapatokkal a hátában magabiztos volt. Egészen a hetvenes évek végéig, amikor súlyos pszichológiai defektust szenvedett el. Nem elsősorban a lázadások okán (1956, 1968 – amelyeket egyébként Kotkin szerint a civiltelenek reformfrakciói váltottak ki), hanem mert nyilvánvalóvá vált, hogy a szovjet rendszer elveszíti a hatékonysági versenyt a Nyugattal szemben. A súlyos terhet jelentő kölcsönök arra kellettek, hogy egyáltalán lépést tartsanak – de még ez sem sikerült. Ezzel szemben a globális kapitalizmus – amelynek a hatvanas évek végén újabb nagyszabású válságát várták – elfelejtett kimúlni. Amikor aztán a Kremlben megjelent Gorbacsov, az újabb reformkurzus ugyanúgy az önfelszámolás felé vezetett, ahogyan azt 1968-ban a prágai reformkísérletekből előre vetítették. A kínai megoldást – a rendőrállami piacgazdaságot – igazán már senkinek sem volt merse választani, pedig igény lett volna rá, akár az idős Honeckert, akár Ceaușescut tekintjük. Ehhez birodalmi erő kellett volna – de Gorbacsov, az idealista nem mutatott hajlandóságot, hogy bevesse. A civiltelen társadalom 1989-ben egyszerűen felbomlott – Kotkin a *bankcsődhöz* hasonlítja a folyamatot, egészen pontosan a *bank run* jelenségéhez, amikor a betétesek megrohazzák a fiókokat, és kiveszik a pénzüket, amitől aztán a pénzüintézet összeomlik.

Kotkin provokatív eszmefuttatása éles reakciót váltott ki. Mégpedig ugyan csak céhbeli *sztár* tollából: Timothy Garton Ash oxfordi professzor, a kelet-közép-európai 1989 egyik legismertebb krónikása írt nagyszabású esszét a *New York Review of Books*-ban (összesen kilenc kötetet szemlézett, de részletesebben csak Kotkinnal foglalkozott).¹⁴ Garton Ash újra felidézte a *részvevő civil* optikáját. Kotkin mondandóját nem egészében utasította vissza, de fő állítását – az *uncivil* elit belső ügyéről, a bankcsődről – kétségbe vonta. Nála a *civil társadalom* igenis 1989 egyik nagy szereplője, amely – ha nem győzött is – megszerveződése és cselekedetei révén a változás komoly tényezője lett. Olyannyira, hogy Garton Ash nem kis mértékben erre alapozta ez alkalommal felvetett tézisét. Ez

---

¹⁴ Garton Ash 2009a.

a forradalom új, XX. század végi típusáról, a *bársonyos forradalom* jelenségéről szól.¹⁵

A *bársonyos forradalom* (velvet revolution) kifejezést nyugati újságírók alkalmazták először az 1989-es csehszlovák rendszerváltásra. Miután Václav Havel is használta, világszerte elterjedt, s az összes közép-kelet-európai rendszerváltás *címkéje* lett. Sőt, Garton Ash szerint ezt utánozza valamennyi azóta lezajlott politikai rendszerváltoztató kísérlet, Ukrajnától Iránig. A hosszú XIX. század nagy forradalmi (az 1789-es francia, az 1917-es orosz, az 1949-es kínai) erőszakosak, utópikusak voltak, osztályalapon álltak (vagy ezt állítják róluk/magukról), folyamatosan radikalizálódtak, s végül rövidebb vagy hosszabb terrorban érték el csúcspontjukat. Totemjük (így utólag) 1789 (vagy inkább 1793) baljós masinája, a *guillotine*. Ezzel szemben a bársonyos forradalom nem erőszakos (sőt erőszakmentességet hirdet), elutasít minden utópiát, programját nem egyetlen osztály programjaként fogalmazza meg. Nem áll elő a társadalomszervezés gyökeresen új modelljével, hanem *visszatérést* szorgalmaz másutt jól beváltak tudott mintákhoz, 1989-ben és az adott térségben a nyugati típusú plurális demokráciához. A hatalom birtokosait a *civil* tömeg erőszakmentes nyomása kényszeríti arra, hogy a hatalom átadásáról és demokratikus politikai szerkezetek kialakításáról tárgyaljanak. A bársonyos forradalom nem terrorban, hanem megegyezésben kulminál. Kompromisszumban, amelyet nemcsak *Sieyés abbé* él túl, hanem *mindenki*.¹⁶ Totemje ugyancsak halott tárgy, de nem ellenfelek megsemmisítésére szolgál, hanem a beszélgetést segíti. Nem guillotine, hanem (különböző formájú, két-, három- vagy többoldalú) *kerekasztal*.

Valahogy így *kezdődött* egy sor rendszerváltoztató kísérlet Kelet-Európában Sztálin halála óta, mutat rá Timothy Garton Ash. A tömeg fellépése nem torkolt logikusan, szükségszerűen erőszakba – azt a diktatórikus állami intézmények alkalmazták először, ellenük. Hol órákon belül, mint 1956-ban Budapesten (vagy Kelet-Berlinben három évvel korábban), hol hónapok múlva, mint 1968. augusztus 21-én Prágában, hol másfél évvel később, mint Lengyelországban 1981 decemberében. 1989-ben is próbálkoztak vele, de nem túl nagy meggyőződéssel. Ebben persze óriási szerepe volt Mihail Gorbacsovnak, a kommunista elitek meghasonlásának és tanácstalanságának, s tágabb értelemben az egész szovjet típusú rendszer kiúttalanságának. Annak, hogy már senki sem hitt a rendszeren belüli megoldásokban, még az üzemeltetők maguk sem. 1989-ben ezért *sikerült* az, ami korábban, három évtizeden át nem.

Kotkin társadalom- és kultúrtörténész, hosszabb folyamatok és nagy változások teoretikus elemzője; Garton Ash a politikai változások, fordulatok részt vevő

---

¹⁵ Garton Ash 2009b.

¹⁶ Emmanuel Sieyés abbé, az 1789-es francia Alkotmányozó Nemzetgyűlés képviselőjét, aki túlélté az alkotmányos monarchiát, a köztársaságot, a jakobinus diktatúrát, thermidort és Napóleont is, egy anekdota szerint megkérdezték, mit csinált egész idő alatt. Sieyés azt válaszolta: *éltem*.

megfigyelője. Vitájukat két megközelítés, két különböző optika metszéspontja állította elő.

A szovjet típusú rendszerek bő két évtizede más politikai és gazdasági rendszereknek adták át a helyüket. A történet *lezártnak tűnik* – de akad, ami *kontinuusnak* tűnik, ami *itt maradt, velünk*. Ilyen a változásokat átéltek emberek magatartása, értékrendje, beállítódásai, reflexei. Mindezen a szovjet típusú berendezkedés is nyilván súlyos nyomot hagyott, de mélyszerkezeteinek eredete még korábbra nyúlik vissza. A mentális rendszerváltás mibenlétét jó volna pontosabban meghatározni, mert addig csak a szorongató érzés marad, hogy az – ha egyáltalán elkezdődött – legfeljebb a kezdet kezdetén tart.

Hivatkozott irodalom

ARNASON

2000. Arnason, Johann P.: Communism and Modernity, Daedalus, Vol. 129, No. 1, Multiple Modernities (Winter.), 61–90.

BEREND

1996. Berend T. Ivan: Central and Eastern Europe 1944–1993. Detour from the periphery to the periphery. Cambridge University Press.

DEUTSCHER

1990. Deutscher, Isaac: Sztálin. Politikai életrajz. Budapest, Európa.

FAINSOD

1953. Fainsod, Merle: How Russia is Ruled. Cambridge MA, Harvard University Press.

FUKUYAMA

1993. Fukuyama, Francis: The Modernizing Imperative. The USSR as an Ordinary Country. The National Interest, No. 31, Spring, 10–18.

GARTON ASH

- 2009a. Garton Ash, Timothy, 1989! The New York Review of Books, Vol LVI, No. 17 (November 5–18.), 4–8.

GARTON ASH

- 2009b. Garton Ash, Timothy, Velvet Revolution. The Prospects. The New York Review of Books, Vol. VI, No. 19 (December 3–16.), 20–23.

HELLBECK

2006. Hellbeck, Jochen: Revolution on my Mind. Writing a Diary Under Stalin. Cambridge, MA – London, Harvard University Press.

INKELES–BAUER

1959. Inkeles, Alex–Bauer, Raymond A.: The Soviet Citizen. Daily Life in a Totalitarian Society. Cambridge, MA, Harvard University Press.

- JOWITT**
1992. Jowitt, Ken: *New World Disorder: The Leninist Extinction*. Berkeley, University of California Press.
- KOTKIN**
1995. Kotkin, Stephen: *Magnetic Mountain. Stalinism as a Civilisation*. Berkeley – Los Angeles – London, University of California Press.
- KOTKIN**
2009. Kotkin, Stephen: *Uncivil Society. 1989 and the Implosion of the Communist Establishment*. New York, Modern Library (With a contribution by Jan T. Gross).
- KRAUSZ**
2008. Krausz Tamás: *Lenin. Társadalomelméleti rekonstrukció*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- MARTIN**
2000. Martin, Terry: *Modernization or neo-traditionalism? Ascribed nationality and Soviet primordialism*. In Fitzpatrick ed. (2000), 348–367.
- MOORE**
1954. Moore, Barrington Jr.: *Terror and Progress – USSR. Some Sources of Change and Stability in the Soviet Dictatorship*. New York, Harper & Row.
- ROMSICS**
2008. Romsics Ignác: *Történelem, történetírás, hagyomány*. Budapest, Osiris.
- WITTROCK**
2000. Wittrock, Björn: *Multiple Modernities Daedalus*, Vol. 129, No. 1, (Winter).